

Erik van Ooijen

Nattens ekologi. Naturen, kulturen och den mörka vändningen

Stockholm: Bokförlaget Faethon, 2021, 282 s.

Om någon teoretisk riktning dominerar svensk litteraturvetenskap just nu så måste det vara ekokritiken. Beteckningen i sig kan ifrågasättas – är det inte bättre att tala om miljöhumaniora, eller kanske nymaterialism? – men hur man än drar gränserna är det svårt att hitta något lika livaktigt forskningsfält. Att det ser ut så beror naturligtvis ytterst på den globala uppvärmningen, men också, om man ska vara krass, på politik och ekonomi. Eller mer konkret: på riktade utlysningar av forskningsmedel och ideologisk styrning (med ett ord: ”hållbarhet”) på lärosätena. Risken, i ett sådant klimat, är att det resulterar i forskning som vill vara till lags utan att ha mycket mer än sin välvilja att komma med. Litteraturvetenskapen bör nog, för att parafrasera Hegel, akta sig för att vilja vara uppbygglig.

Erik van Ooijens essäsamling *Nattens ekologi* är i det perspektivet mycket välkommen. För att den är initierad och lättillgänglig på samma gång. Och för att den är mer inriktad på att pröva tankar än att leverera lösningar. Samlingen är heller inte särskilt polemisk eller tesdrivande, utan mer upptagen av att introducera andras idéer. Det gör att texterna också kan te sig ytterst lämpliga för olika undervisningssammanhang.

Boken består av elva essäer (plus ett förord) som alla publicerats i någon form tidigare, från 2017 och framåt. (Det ska sägas att en av texterna har sitt ursprung i en artikel i ett TFL-nummer (2019:2–3) jag var temaredaktör för.) Tematiskt spretar de åt väldigt olika håll – från Sten Selanders naturskildringar, via djurs ”dödbarhet” i olika dataspel, till kroppsöppningarnas roll i ”den erotiska begärsekonomin” – och ändå är alla delar välmotiverade i helheten.

Just Selander dyker upp i flera av texterna, och diskussionen av honom hör till bokens höjdpunkter. Dels för att hans författarskap i sig framstår som så intressant, dels, tror jag, för att det finns en produktiv ideologisk spänning mellan Selanders konservatism och van Ooijens radikalism eller, för att anamma hans egen term, JVVf-attityd (”jag vill vara farlig”), en spänning som också är en affinitet.

Utän större åthävor visar van Ooijen att Selanders bakåtsträvande idag snarast måste beskrivas som framsynt. Talande nog föregrep han det senaste decenniets modebegrepp *antropocen* redan i *Det levande landskapet i Sverige* (1955), där han talar om ”en ny geologisk epok” orsakad av människan som ”har omdanat nästan hela jordytan” (citerat ur van Ooijen, s. 47).

Sådana upptäckter stärker tveklöst van Ooijens uttalade tanke att en viktig uppgift för den ekokritiska forskningen är att omtolka och återaktualisera förbisedda författarskap. Indirekt stärker den också den kritiska insikten att ”de politiska förväntningar som idag ställs på vår tids så kallade ekopoesi [kan] framstå som ganska fåfängliga” (s. 113). Det som idag tror sig vara radikalt och förändringsframkallande är inte nödvändigtvis det som i efterhand kommer att visa sig vara det mest sprängkraftiga.

Den ”mörka vändning” som bokens undertitel talar om skulle kunna förstås som en reaktion mot ett ekologiskt tänkande där naturen underförstås, eller underförståds, som grön. ”Den gröna miljön är en fond på tryggt avstånd från oss själva, vilken vi betraktar med distans och träder in i och ut ur på eget bevåg.” (s. 23) Den mörka vändningen inbegriper ett övergivande av denna pastorala natursyn. För naturen kan givetvis lika gärna sägas vara vit eller svart som grön; den består inte bara av blommor och björnar, utan också av bakterier och plutoniumrester. Men den mörka vändningen implicerar också en uppgörelse med den humanism och antropocentrism som är en förutsättning för den gröna ekologin. En återkommande tanke – ja, kanske hela bokens bärande budskap – är följaktligen att den gängse gränsen mellan människa och natur måste överges. Våra relationer till växter, djur och ting är i realiteten mer komplicerade än vad distinktionen människa/natur indikerar. Eller annorlunda formulerat: ”Människan visar sig alltid redan vara icke-mänsklig” (s. 15).

Och så är det naturligtvis, fast är det så många som skulle invända mot det idag? Är det inte, åtminstone i en akademisk kontext, en halmdocka som kritiseras här? Man kan invända att det handlar om att formulera en ideologisk motsättning som strukturerar tillvaron i stort, men är det inte i så fall bättre att formulera den i termer av kultur/natur eller ännu hellre historia/natur? van Ooijen stannar i den upprepade distinktionen ”människa och natur”, och blir därmed, menar jag, oavsiktligt humanistisk. Det vill säga: det sätt på vilket utgångspunkterna formuleras ger ”människan” en betydelse som de fall som studeras inte nödvändigtvis rymmer i sig själva.

Titelessän ”Nattens ekologi” är ett bra exempel. Essän, som innehåller en läsning av Selanders poesi, börjar i en reflektion över nattlig ångest: ”I nattens mörker försvinner människan. Vi suddas ut, görs vaga i konturerna av en utsida som sipprar in i oss. [...] Det är som att själva subjektet förlorar sin form. Vi blir opersonlig kropp, en ren kontaktyta, oändligt porös och mottaglig för omgivningens små skiftningar.” (s. 99) Denna tolkning, som lutar sig mot den fransk-ryske psykologen Eugène Minkowski, ligger i linje med tesen att vi, enkelt uttryckt, egentligen är mer förbundna med vår omgivning än vi tror, och att även den gängse distinktionen subjekt/objekt är illusorisk och förledande (jag återkommer till den saken).

Men varför skulle människan *försvinna* i mörkret, som det sägs i den citerade passagen? Bygger inte det påståendet på en överskattning av synsinnets betydelse på de andra sinnenas bekostnad? Och är det inte tvärtom så att människans – eller snarare subjektets – existens *förtydligas*, blir mer påtaglig, i det tillstånd som beskrivs? Den sömlöse och ångestridne är ju fortfarande kapabel att höra, känna, tänka, inbilla sig, ja till och med *se*, trots mörkret; skillnaden mot tillvaron i dagsljuset är att *omgivningen har försvunnit ur sikte* eller snarare blivit oklar – hen är utlämnad till sig själv, till sin egen subjektivitet.

Min poäng, i förlängningen av denna invändning, är att van Ooijens mörka vändning riskerar att bli mer reaktiv än nödvändigt. (Eller är det just en nödvändig, ofrånkomlig aspekt av varje proklamerande av en historisk ”vändning”?) Det är i alla fall, skulle jag hävda, en fallgrop som posthumanistisk teori ofta hamnar i: till syvende och sist bekräftar flyktförsöken humanismens kraft. Eller annorlunda formulerat: finns det något som är mer antropocentriskt än de teoretiska ambitionerna att överge antropocentrismen? van Ooijen är inte främmande för den frågan, även om han nog skulle besvara den annorlunda än jag.

”Liksom vi ödelagt platser vi ännu aldrig besökt har vi utrotat arter vi ännu aldrig upptäckt” sägs det vid ett tillfälle (s. 87). Meningen är en del av en läsning av en dikt av Sofia Roberg, och ”vi” syftar på mänskligheten i stort, människan i allmänhet. Men är inte den sortens uppskrivade självkritik lika förmätet antropocentrisk som den motsatta arkemodernistiska tanken att ”vi” har tämjat naturen och ordnat tillvaron för allas bästa? Är inte det självkritiska ”viet” en spegelbild av modernitetens självgoda vi? Båda två har ställt sig utanför naturen, båda två har monopol på agensen. Så ja: är inte föreställningen om ödeläggelsen blott ett negativ till den motsatta idén om framsteget?

Introduktionen av den amerikanske filosofen Eugene Thacker är intressant mot den bakgrunden. van Ooijen citerar Thacker när han talar om vår oförmåga att ta oss ur det mänskliga: ”vi kan inte låta bli att tänka världen som en mänsklig värld på grund av det faktum att det är vi människor som tänker den” (s. 180). Därefter följer ett referat av Thackers resonemang om skräck, som bland annat handlar om utsida och insida, och det noumenala kontra den egna fattningsförmågan. De idéerna ligger i linje med bokens genomgående ambition att ta oss bortom subjekt/objekt-uppdelningen, men de väcker också frågan om den uppdelningen inte dröjer sig kvar, om än i andra termer (utsida/insida, det noumenala/fattningsförmåga).

En annan fråga är om de ambitionerna inte har ett högt pris. I en essä om spiraler och spiralmani skriver van Ooijen att ”om människan är en del av, snarare än något avskilt från, naturen, och om hennes kultur därmed är en manifestation, snarare än blott en representation av denna natur, tvingas vi också acceptera att den perversion och det vansinne som konsten uppenbarar också är ett uttryck för naturens inneboende onaturlighet” (s. 223). Jo, visst, men vad finns det i så fall för möjlighet att alls tala om vansinne och perversion i sammanhanget? Förutsätter inte de termerna den distinktion (natur/kultur) som skulle överges? Eller i förlängningen av det: går det alls att hitta argument för minskad fossilförbränning eller kraftigare regleringar av det industriella Östersjöfisket, till exempel, om all mänsklig verksamhet – även dataspels-utveckling, Monacos Grand Prix och Elon Musks rymdfärder – ytterst är en manifestation av naturen?

Även om svaret på den frågan är nej, så är det givetvis inte något bevis på att påståendet om naturens inneboende onaturlighet är felaktigt, tvärtom. På ett sätt är det kanske en av klimatengagemangets blinda fläckar som uppenbaras här, i van Ooijens tecknande av den mörka vändningen. Men frågan är om det inte finns en annan dialektisk sida av detta, en sida som inte riktigt syns i *Nattens ekologi*: att det mest onaturliga i moderniteten – som den tekniska utvecklingen eller den kapitalistiska ekonomin – erhåller ett slags naturkaraktär, stelnar till en andra natur, ett villkor som på något vis tycks existera bortom eller före det politiska.

Dialektik är inget framträdande drag i van Ooijens bok (traditionen från Kant, Hegel, Marx, Adorno, Zizek är frånvarande), och möjligen är det lite synd. Det gör, menar jag, att den återkommande kritiken av subjekt/objekt-relationen, som så ofta inom ekokritiken, blir lite lättviktig. För att återknyta till diskussionen tidigare, är det svårt att komma på någon subjektsteoretiker som *inte* tänker sig att subjektet är förbundet med sin omgivning. Oavsett om man vänder sig till Hegel, Kierkegaard, Marx, Freud, Sartre, Althusser, Rancière eller Butler är det ju i förhållande till något utom-subjektivt, något objektivet, som det subjektiva konstitueras.

Men man kan inte inkludera allt i en bok. Att något väljs bort innebär ju samtidigt att något annat lyfts in. Och van Ooijens sätt att varva traditionella litterära exempel med kulturella fenomen från helt andra sammanhang (Hollywood-filmer, dataspel, black metal-musik, pornografi...) i en öppen filosofisk diskussion är berömvärd. Att den konstellation han skapar är så disparat och samtidigt så tät är i sig en styrka, och kanske den allra största förtjänsten med denna bok. På ett sätt är jag ju orättvis mot författaren när jag i den här recensionen hoppar från essä till essä i jakt på stöd för min kritiska läsning. Men jag menar att det trots allt är en rimlig läsning, eftersom det finns en genomgående tankegång som håller samman de olika texterna, eller snarare: som texterna tillsammans tänker fram.

Samtidigt har jag förmodligen överdrivit avståndet mellan min position och van Ooijens, i hopp om att på den vägen kunna väcka några frågor. I realiteten tycker jag att nästan alla hans resonemang är intressanta, givande och övertygande. Desto viktigare att diskutera dem kritiskt.

Sven Anders Johansson